

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DERİVATOLOGİYANIN SİNHRONİK VƏ DİAXRONİK ASPEKTLƏRİ

Synchronic and Diachronic Aspects of Derivatology in Azerbaijani

Zülfiyə İSMAYIL

Doç. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, ismayilzulfiyey@yahoo.com

Xülasə

Bu məqalədə derivatologiyanın tərkibi xüsusiyyətləri və onun problemləri araşdırılır. Azərbaycan dilçilik elminin leksikologiya bölməsinə onomologiya, semasiologiya, etimologiya və derivatologiya daxildir. Derivatologiya demək olar ki, dilçiliyin bütün şöbələri ilə sıx əlaqədədir. Derivatologiya termini Azərbaycan dilçilik elminə ötən əsrin ortalarından daxil olmuşdur. Derivatologiya demək olar ki, Azərbaycan dilçilik elminin dörd sahəsi ilə sıx sürətdə bağlıdır. Bu əsnada qeyd etmək lazımdır ki, derivatologiya leksika, morfologiya və sintaksislə bir başa əlaqədə inkişaf edir. Dildəki bütün sözləri sözyaratma yolu ilə yaranır. Həmçinin məqalədə derivatologiyanın yəni sözyaratmanın yaranma yollarından bəhs açılır. Azərbaycan dilində başlıca olaraq dörd yolla söz yaradılır: 1) semantik; 2) fonetik; 3) morfoloji və 4) sintaktik yolla. Son illər müxtəlif dillərdə derivatologiya problemləri ilə bağlı yazılan əsərlər bu dilçilik bölməsinin gərəkliliyini bütün aydınlığı ilə göstərmişdir. Dilin derivatoloji quruluşundakı mexanizmi açmaq, dil sisteminin qədim dövrünə enmək, onun daxili inkişaf tendensiyalarını üzə çıxarmaq imkanına malik olan derivatologiyanın öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Derivatologiya problemlərinin araşdırılmasından alınan nəticələr, təkcə Azərbaycan dilinin deyil, başqa türk dillərinin tarixinə də yeni baxışla yanaşmağa imkan verir. Türk dilləri sisteminin neçə min il əvvəl aldığı vəziyyətdə pozulmadan davam etməsi və ümumi inkişaf tendensiyaları

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Mart 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Mayıs 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran 2023 / 30 June 2023

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmışdır. İntihal tespit edilməmişdir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

İsmayıl, Z. (2023). Azərbaycan Dilində Derivatologiyanın Sinxronik və Diaxronik Aspektləri. *ÇAKÜTAD*, 3 (1), 27-33.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

əsasında bugünkü vəziyyətə gəlib çatması derivatoloji yozumda daha aydın görünür. Hətta Azərbaycan dilinin derivatologiyası üzərində aparılan ilkin müşahidələr əsasında söylənilən fikirlər belə ümumi dilçilik əhəmiyyəti kəsb edə bilər.

Açar sözlər: Derivatologiya, semantik, fonetik, morfoloji, sintaktik.

Abstract

This article examines the compositional features of derivatology and its problems. The lexicological division of Azerbaijani linguistics includes onomatology, semasiology, etymology and derivation. Derivatology is closely related to almost all branches of linguistics. The term Derivatology entered the Azerbaijani linguistic science from the middle of the last century. Derivatology is closely related to the four branches of Azerbaijani linguistic science. At the same time, it should be noted that derivatology develops in close connection with lexicon, morphology and syntax. All words in the language are formed through word formation. The article also talks about the ways of derivation word creation. In the Azerbaijani language, words are created mainly in four ways: 1) semantic; 2) phonetic; 3) morphologically and 4) syntactically. In recent years, the works written on the problems of derivatology in different languages clearly showed the necessity of this linguistic section. The study of derivatology, which has the opportunity to open the mechanism in the derivational structure of the language, go down to the ancient period of the language system, and reveal its internal development trends, is one of the most urgent problems facing Azerbaijani linguistics. The results obtained from the study of the problems of derivativeology allow to approach the history of not only the Azerbaijani language, but also the history of other Turkic languages with a new perspective. The fact that the system of Turkic languages continued in the state it took several thousand years ago and reached its current state based on general development trends is more evident in my derivational interpretation. Even the opinions expressed on the basis of preliminary observations on the derivation of the Azerbaijani language can be of general linguistic importance.

Keywords: *Derivatology, semantic, phonetic, morphological, syntactic.*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi onun qayda-qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmiş və edir. “Dil üçün xarakterik cəhət onun quruluşunu əmələ gətirən ayrı-ayrı ünsürlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və bunun nəticəsində insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinin yaranmasıdır. Bu ünsürlər – səsələr, sözlər, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarətdir” (Məmmədov və Əliyev, 2015, s. 40). Dilçilikdə bir çox şöbə və ya bölmələr vardır ki, onları adı alınma terminlərlə ifadə olunur. Derivatologiya və ya söz yaradıcılığı burada mahiyyət eynidir. İstər bu prosesin adını derivatologiya, istərsə də söz yaradıcılığı kimi adlandırılınsın mahiyyət dəyişmir, predmet və obyekt sabit olaraq qalır, yəni eyni dil faktlarına müraciət olunur.

Derivatologiya termini Azərbaycan dilçilik elminə ötən əsrin ortalarından daxil olmuşdur. Derivatologiya demək olar ki, Azərbaycan dilçilik elminin dörd sahəsi ilə sıx sürətdə bağlıdır. Bu əsnada qeyd etmək lazımdır ki, derivatologiya leksika, morfolojiya və sintaksislə bir başa əlaqədə inkişaf edir. Bəzi dilçilər, xüsusən də rus dilçiləri dilçiliyin şöbələrini “разряды языкознания” (Кононов, 1956; Серебрянников ve Гаджиева, 1966; Юлдашев, 1988) – yəni “dilçiliyin bölmələri” adlandırmışlar. Azərbaycan dilçilik elminin leksikologiya bölməsinə onomologiya, semasiologiya, etimologiya və derivatologiya daxildir. Derivatologiya ilə bağlı dilçilikdə geniş izaha ehtiyac duyulan bəzi məqamlar var. Məsələn, Afad Qurbanovun derivatologiyaya verdiyi tərif bəzən mübahisə doğurur. Müəllifə görə “sözyartmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi derivatologiya adlanır” (Qurbanov, 2003, s. 272), belə olan halda, “sözyaratma” Azərbaycan mənşəli söz olub ayrı mənalı termin olan “derivatologiya” ilə əvəz edilib və XX əsrin ortalarında dilimizdə işlənməyə başlamışdır. Əgər sözyaratma elə derivatologiyadırsa, onda Afad Qurbanovun verdiyi tərifin məzmununun qısa şəkildə belə dərk etmək olar: “Sözyaratmaya derivatologiya deyilir”. Digər tərəfdən “derivatologiya (hind-Avropa dil qruplarında ağacın budaqları – deməkdir, çünki söz yaranma affikslerin hesabına başa gəlir) cəmiyyəti bildirir, sözə bağlıdır və söz də leksikologiyanın əsas canıdır” (Məmmədov ve Əliyev, 2015, s. 169). Göründüyü kimi derivatologiya dilçiliyin sərbəst şöbəsi deyil, leksikologiyanın mikroşöbəsidir (bölməsidir). Derivatologiya söz yaradıcılığının yollarından bəhs edir. Söz yaradıcılığının leksikanın və ya morfolojiyanın elementi kimi tədqiq olunması ilə bağlı professor Yusif Seyidov yazır: “Ənənəvi olaraq, söz yaradıcılığı leksikologiyanın mövzusu kimi qəbul edilib və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin üsulları kimi, söz yaradıcılığı formalarından bəhs edilib. Hər bir leksikologiya kitabında “söz yaradıcılığı” və “lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları” eyni adlı bölmələrdə rastlaşmaq olar” (Seyidov, 2002, s. 24). Müasir rus dilin kitablarında “Leksika” bölməsi var və söz yaradıcılığı haqqında da həmin bölmələrdə məlumat verilir. Bu kitablarda ümumi istiqamət var və bu istiqamət ümumi türkoloji fikir hesab oluna bilər. Azərbaycan EA-nın nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” (I hissə) kitabının “Leksikologiya” bölməsində söz yaradıcılığı məsələsi xüsusi yer tutur (Şirəliyev ve Budaqova, 1978, s. 230-245). H.Ə.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərində də məsələ eyni qaydada da qoyulur, söz yaradıcılığı leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi təqdim edilir (Həsənov, 1987, s. 278-304). Dilçilikdə söz yaradıcılığını ayrıca bir bölmə kimi müstəqilləşdirmək, leksikadan ayırmaq meyilləri də özünü göstərir. 1950-ci illərdə rus dilçiliyində özünə yer tapan, bu meyl Azərbaycan dilçiliyinə də öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, S. Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” Leksika adlı dərsliyi iki hissədən ibarətdir: “Leksikologiya” (Cəfərov, 2007, s.10), “Söz yaradıcılığı”

(Cəfərov, 2007, s. 121). Göründüyü kimi, kitabın adında “Leksika” gedir və mənası belə çıxır ki, leksika leksikaya və leksikologiyaya aid məsələdir, kitabın içində isə “Leksikologiya” ilə “söz yaradıcılığı” bərabər hüquqlu bölmələr kimi verilir. Deməli, necə olur-olsun, söz yaradıcılığının morfolojiyadan kənarında tədqiqi və təqdimi var. Bu hamı tərəfindən qəbul olunur və buna etirazla rast gəlmək olmur. Bir məqama da diqqət yetirmək vacibdir ki, morfolojiyada da söz yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunması ənənəvi hal almışdır. Morfolojiyaya aid elə bir əsər yoxdur ki, orda söz yaradıcılığından bəhs edilməsin. Azərbaycan dilinə aid qrammatikalara, məsələn, M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya” adlı dərsliyinə nəzər salmaq və sərlövhələrə baxmaq. Bu kitabda (digər kitablarda) nitq hissələri üzrə söz yaradıcılığı belə başlıqlarla verilir: “İsmi quruluşca növləri” (Hüseynzadə, 2007, s. 26), “Sifətin quruluşca növləri” (Hüseynzadə, 2007, s. 66), “Felin quruluşca növləri” (Hüseynzadə, 2007, s. 119). Nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsər dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin üçüncü cildidir və həmin dərsliyin leksikologiyaya aid ikinci cildində də, yuxarıda dediyimiz kimi, söz yaradıcılığına aid bəhs var. Eləcə də, Azərbaycan EA-nın nəşr etdirdiyi və yuxarıda adını çəkdiyimiz “Müasir Azərbaycan dili” ((Şirəliyev və Budaqova, 1978) adlı üç cildliyin birinci cildində “Leksikologiya” bölməsində söz yaradıcılığından bəhs edildiyi kimi, həmin üç cildliyin morfolojiyaya aid ikinci cildində də nitq hissələri üzrə həmin məsələ verilir: “İslərin quruluşca növləri” (Şirəliyev və Budaqova, 1978, s. 69), “Sifətin quruluşca növləri” (Şirəliyev və Budaqova, 1978, s. 102), “Felin quruluşca növləri” (Şirəliyev və Budaqova, 1978, s. 207), “Zərfin quruluşca və əmələ gəlmə yollarına görə növləri” (Şirəliyev və Budaqova, 1978, s. 388). Bu tutuşdurmanı bir qədər də konkretləşdirmək istəyirik. Yəni eyni buraxılışa, eyni əsərin cildlərinə müraciət edirik. Birinci cildə oxuyuruq: “Azərbaycan dilində söz düzəltmə üsulları, əsasən, aşağıdakılardır: 1) Morfoloji üsul; 2) Sintaktik üsul” (Şirəliyev və Budaqova, 1978, s. 232). İkinci cildə oxuyuruq: “Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də düzəltmə ismlər üç üsulla əmələ gətirilir: 1) Morfoloji (sintetik) üsul; 2) Sintaktik (analitik) üsul; 3) leksik-sintaktik-morfoloji üsul (substantivləşmə)” (Şirəliyev və Budaqova, 1978, s. 71). Eyni paraleli “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi əsasında da aparmaq olur. Dərsliyin ikinci cildində yazılır: “Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidlər (sözlər) onun öz daxili inkişaf qanunlarına görə üç prosədə olur (Cəfərov, 2007, s. 121). Həmin dərsliyin üçüncü cildində yazılır: “Düzəltmə ismlər xarici əlamətlərlə, yəni sadə sözlərin şəklini dəyişməklə əmələ gələn ismlərdir. Belə ismlərə morfoloji yolla düzələn ismlər deyilir” (Hüseynzadə, 2007, s. 27). Mürəkkəb ismlər sintaktik yolla düzələn ismlərdir (Hüseynzadə, 2007, s. 39). Bütün bunlar belə təsəvvür yaradır ki, dildə söz yaradıcılığı prosesi haqqında məlumatlar dilçiliyin

hissələrində təkrar edilir: eyni adlar, eyni yaranma üsulları, söz yaradıcılığının nəticəsində meydana gələn leksik vahidlərin quruluşca növləri (düzəltmə söz – düzəltmə isim, düzəltmə sifət, mürəkkəb söz - mürəkkəb isim, mürəkkəb sifət) və digər oxşarlıqlar. Hələ nəzərə alanda ki, morfologiyadan kənar söz yaradıcılığı izahatlarında da nitq hissələrinin adları çəkilir, bu halda təkrara bənzərlik daha da artır.

Morfologiyada verilib-verilməməsindən, yaxud necə verilməsindən asılı olmayaraq, dilçilik aləmi inkar etmir ki, daha doğrusu qəbul edir ki, söz yaradıcılığı bilavasitə qrammatika problemi deyil. O, leksikologiyaya aid məsələ olub, lüğət tərkibinin inkişafını təmin və tənzim edən vasitə və üsulların məcmusudur. Söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi də onun qayda-qanunları da, prinsipləri də bu fonda hazırlanır. Söz yaradıcılığı bütün aspektləri və təfərrüatı ilə burada öz ifadəsini tapmalıdır. Bu hissədə nitq hissələri yoxdur və onların adları çəkilməməlidir. Əgər şəkildələr vasitəsi ilə və ya sözlərin birləşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlsə və ya əmələ gətirilirsə, müvafiq olaraq onların yaranma yolu morfoloji üsul və sintaktik üsul adlanırsa bu qrammatika deyil, şərti adlardır, oxşadılma yolu ilə prosesin adlandırılmasıdır.

Azərbaycan dilində derivatologiyanın tərkibi xüsusiyyətlərinin və onun problemlərinin, həmçinin dildə sözyaratma prosesinin öyrənilməsi bir neçə cəhətdən xüsusi elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir: Sözyartma qanunauyğunluqlarının açılması bir morfoloji vahidin əlamətlərinin dərinədən mənimsənilməsinə kömək edir; Hər bir derivatoloji tədqiqat dilin leksik-semantik sisteminin inkişaf qanunlarını daha da aydın aşkar etməyə imkan yaradır; Derivatoloji axtarışların nəticələri dilin frazeoloji materiallarını təhlil və tədqiqinə, onun elmi şərhinə imkan yaradır; Sözyartma hadisəsinin öyrənilməsi, həmçinin bütün elm sahələrinə dair müxtəlif terminlərin yaradılmasına kömək edir.

Dildə “sözyartma” məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar. Sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmunu malikdir. Diaxron söz yaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron sözyartmada isə söhbət törəmə sözlərin derivation (sözyaratma) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyartma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyartma isə bir digər vahidə keçməsinə öyrənir.

Dilçilərin bir qismi söz yaradıcılığını sözlərin strukturu və onların əmələgəlmə qayda və üsulları barədə təlim kimi qəbul və izah edirlər. Burada dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Söz yaradıcılığı leksika və qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunur. Bu, dilçiliyin müxtəlif sahələri söz yaradıcılığı, leksika və qrammatikanın hüdudunu və obyektinin düzgün

müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir” (Məhərrəmçızı, 2004, s. 88). Söz yaradıcılığı diaxron planla yanaşı dilimizin müasir vəziyyəti baxımından, sinxron planla da öyrənilməlidir. Azərbaycan dilində söz yardıqlılığında söz və morfem, sözün strukturu və morfem tərkibi, morfemin tipləri, formaları, onun mənə variantları, söz yartmanın əsas tipləri araşdırılmalıdır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, son illər müxtəlif dillərdə derivatologiya problemləri ilə bağlı yazılan əsərlər bu dilçilik bölməsinin gərəkliliyini bütün aydınlığı ilə göstərdi. Dilin derivatoloji quruluşundakı mexanizmi açmaq, dil sisteminin qədim dövrünə enmək, onun daxili inkişaf tendensiyalarını üzə çıxarmaq imkanına malik olan derivatologiyanın öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Derivatologiya problemlərinin araşdırılmasından alınan nəticələr, təkcə Azərbaycan dilinin deyil, başqa türk dillərinin tarixinə də yeni baxışla yanaşmağa imkan verir. Türk dilləri sisteminin neçə min il əvvəl aldığı vəziyyətdə pozulmadan davam etməsi və ümumi inkişaf tendensiyaları əsasında bugünkü vəziyyətə gəlib çatması derivatoloji yozumda daha aydın görünür. Hətta Azərbaycan dilinin derivatologiyası üzərində aparılan ilkin müşahidələr əsasında söylənilən fikirlər belə ümumi dilçilik əhəmiyyəti kəsb edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Cəfərov, S.Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. Leksika. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
- Həsənov, H.Ə. (1987). *Azərbaycan dilinin leksikası*. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif.
- Hüseynzadə, M.H. (2007). *Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya)*. III hissə, Bakı: Şərq-Qərb.
- Qurbanov, A. M. (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. 2 cildə. I c., Bakı: Nurlan.
- Məhərrəmçızı, A. (2004). *Dil quruculuğunun yeni mərhələsi (təkmilləşdirilmiş, əlavələr daha da zənginləşdirilmiş II nəşr)*. Bakı: Azər nəşr, 2004, 104 s.
- Məmmədov, M.Ə., Əliyev A.B. (2015). *Müasir dilçilik problemləri*. Bakı: Elm və təhsil.
- Müasir Azərbaycan dili*. (1978). (Red. M.A.Şirəliyev, Z.İ.Budaqova). 3 hissədə, I hissə, Bakı: Elm.
- Seyidov, Y.M. (2002). *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. *Morfologiya (ikinci nəşr)*. *Monoqrafik dərs vəsaiti*. Bakı: Bakı Universiteti.

- Кононов, А.Н. (1956). *Грамматика современного турецкого литературного языка*. Москва: Изд-во.
- Серебрянников, Б.А., Гаджиева Н.З. (1966). Сравнительно-историческая грамматка тюркских языков. Москва: Наука.
- Юлдашев, А.А. (1988). *Словообразование глагола, сравнительно-историческая грамматка тюркских языков*. Москва: Наука.